

Katarzyna Liber-Kwiecińska
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5621-5826>
e-mail: katarzyna.liber@uj.edu.pl

Opowiedzieć okrucieństwo – analiza zachowań niewerbalnych świadków zbrodni wojennych

**Telling the cruelty
– an analysis of nonverbal behaviours of war crimes witnesses**

Abstrakt

Przedmiotem zainteresowania autorki badania były zachowania niewerbalne świadków zbrodni wojennych towarzyszące werbalizacji traumatycznych wspomnień. Analizie poddano 55 zeznań złożonych przez świadków w sprawach dotyczących zbrodni popełnionych w Bośni i Hercegowinie w latach 1991–1995 oraz relacje zawarte w filmach dokumentalnych dotyczących wojny domowej w byłej Jugosławii. Celem badania było ustalenie, w których fragmentach zeznania gestykulacja świadków jest najintensywniejsza oraz wyodrębnienie głównych kategorii zachowań gestualnych, które przejawiają ofiary zbrodni wojennych, aby unaocznić odbiorcom swoje przeżycia i doprecyzować przekaz werbalny. Mając na uwadze ustalenia z zakresu psychologii traumy, autorka badania przyjęła, że w przypadku relacji dotyczących zbrodni wojennych gestykulacja może stanowić bezpośrednie przełożenie zakodowanych obrazów i wrażeń pozbawionych linearnej narracji oraz aktywnie wspomagać werbalizację urazowych doświadczeń, które ofiarom trudno ubrać w słowa. W artykule omówiono wyodrębnione w toku analizy kategorie gestów, które opatrzone materiałem fotograficznym z wybranych zeznań.

Słowa kluczowe: gestykulacja, gesty, komunikacja niewerbalna, zbrodnie wojenne, trauma, zachowanie niewerbalne, wojna, stresor traumatyczny

Abstract

The study focused on nonverbal behaviours of witnesses to war crimes accompanying their verbalization of traumatic memories. The undertaken analysis involved fifty-five testimonies given by witnesses of crimes committed in Bosnia and Herzegovina in the period 1991–1995, as well as testimonies in documentary films about the civil war in the former Yugoslavia. The purpose of the study was to determine in which parts of the testimony the witnesses' gestures are most intense, and to isolate the main categories of gestural behaviour exhibited by the victims of war crimes in order to

visualize their experiences for the audience and clarify the verbal message. Taking into consideration the findings in the field of trauma psychology, it is assumed that in the case of war crimes testimonies gestures may be a direct translation of coded images and impressions deprived of a linear narrative, and they may actively support the verbalization of traumatic experiences that victims find difficult to put into words. The article discusses the categories of gestures identified during the analysis, which are accompanied by photographic material from selected testimonies.

Keywords: gesticulation, gestures, nonverbal communication, war crimes, trauma, nonverbal behaviour, war, traumatic stressor

Ekstremalne doświadczenia odciskają na ludzkiej psychice piętno, które psychologowie nazywają traumą. Jest to stan będący skutkiem działań zagrożających zdrowiu i życiu człowieka oraz powodujących zmiany w jego funkcjonowaniu (Zawadzki, Strelau 2008: 45). Sam stresor traumatyczny rozumiany jest jako wyjątkowo niebezpieczne lub katastrofalne zdarzenie stanowiące głęboko przejmujące nieszczęście (Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych ICD-10: 129). Psychologowie od lat przyglądają się skutkom traumatyzujących doświadczeń i problemów, z którymi zmagają się ofiary takich sytuacji. Jak pokazują badania, doświadczenia urazowe mają niebagatelny wpływ na funkcjonowanie mózgu, blokują integrację bolesnych wspomnień ze strukturami poznawczymi i włączenie ich do własnej autobiografii. Zdaniem specjalistów wspomnienie traumy kodowane jest w formie wyrazistych obrazów i wrażeń o dużym ładunku emocjonalnym, tym samym brakuje im linearnej narracji, a doświadczone zdarzenia nie podlegają werbalizacji (Gawinecka, Łucka, Cebella 2008: 67).

Zbrodnie wojenne niewątpliwie należą do stresorów traumatycznych, obejmują bowiem zabójstwa cywilów, niezgodne z przepisami międzynarodowymi traktowanie jeńców wojennych, niszczenie infrastruktury cywilnej, umyślne zadawanie wielkiego cierpienia lub ciężkich uszkodzeń ciała i zdrowia, przemoc seksualną oraz przymusowe przesiedlenia (Szpak 2010: 24), co stanowi doświadczenie ekstremalne i niezwykle bolesne. Procesy karne przeciwko zbrodniarzom wojennym opierają się w dużej mierze na zeznaniach ofiar, którym udało się przeżyć i które zmagają się z doświadczeniem traumy. Aby dowód osobowy w postaci zeznania mógł posłużyć do ukarania sprawców zbrodni i wymierzenia sprawiedliwości, świadkowie muszą odtworzyć urazowe wspomnienia i zwerbalizować swoje doświadczenia.

Przedmiotem zainteresowania autorki niniejszego artykułu były zachowania niewerbalne świadków przejawiane podczas składania zeznań w procesach karnych dotyczących zbrodni wojennych oraz relacjonowania doświadczeń dla potrzeb dokumentacji historycznej.

1. Rola komunikacji niewerbalnej

Przekaz niewerbalny może spełniać wiele funkcji, o czym świadczy mnogość opracowań, w których badacze starają się usystematyzować rolę zachowań niejęzykowych. W najczęściej przywoływanej typologii jej autor, Paul Ekman, wyodrębnił następujące funkcje: 1) powtarzanie – gdy przekaz niewerbalny wyraża to samo, co przekaz słowny; 2) zastępowanie – gdy zamiast słów pojawia się np. gest; 3) uzupełnianie – gdy przekaz niewerbalny nadaje określony sens wypowiedzi słownej; 4) akcentowanie – gdy zachowanie niewerbalne informuje o tym, który fragment przekazu werbalnego jest istotny; 5) sprzeczność – gdy istnieje niezgodność między komunikatem werbalnym i niewerbalnym oraz 6) regulacja – gdy interakcja regulowana jest zachowaniem niewerbalnym rozmówców (Knapp, Hall 1997: 35–43). Z perspektywy językoznawstwa kognitywnego dotarcie do sposobu konceptualizowania pojęć i rozumienia otaczającej nas rzeczywistości jest możliwe zarówno poprzez analizę komunikatu werbalnego, jak i towarzyszącym mu zachowaniom niewerbalnym, które stanowią jego semantyczne i pragmatyczne dopełnienie (Załaźńska 2000: 15). Najbardziej informacyjnym kodem niewerbalnym jest kod kinezyczny, człowiek bowiem najłatwiej percypuje ruch, tym samym uwaga odbiorcy komunikatu koncentruje się przede wszystkim na mimice, ruchach ciała i rąk.

Jak trafnie konstatuje Jolanta Antas (2006: 183): „ludziom nie wystarcza nazywanie otaczającej rzeczywistości”. Aby mieć pewność, że odbiorca właściwie rozumie mentalne wyobrażenie nadawcy o omawianych rzeczach lub zjawiskach, ilustruje je również za pomocą gestów (tamże: 184). Badaczka zaznacza, że „gesty nie są rysunkami rzeczy i stanów rzeczy – są raczej ich portretami mentalnymi” (tamże: 190) – to ikoniczno-mentalne reprezentacje, w których nadawca podkreśla wybrane przymioty ważne z punktu widzenia konkretnego komunikatu. Także Marcin Brocki (2001: 230) zauważa, że gest nie przenosi „czystego” znaczenia, gdyż zawiera w sobie interpretację, a sama komunikacja niewerbalna stanowi swoistą negocjację znaczeń. Gest obejmuje zatem pojęcie, które przechowywane jest w umyśle nadawcy, oraz obraz rozumiany jako układ przestrzenny i wyobrażeniowo-skojarzeniowy.

W literaturze przedmiotu można znaleźć różne typologie gestów. Najczęściej przywoływana jest semiotyczna typologia autorstwa Paula Ekmana i Wallace’a Friesena, którzy wyodrębnili: 1) emblematy, czyli gesty o konkretnym znaczeniu powszechnie przyjętym w danej kulturze; 2) ilustratory stanowiące komentarz do wypowiedzi słownej; 3) wskaźniki emocji, czyli świadome lub nieświadome oznaki stanów emocjonalnych partnerów rozmowy; 4) regulatory konwersacji, które porządkują tok rozmowy; 5) adaptatory,

czyli gesty pomagające rozmówcy osiągnąć najdogodniejszą sytuację konwersacyjną (Ekman, Friesen, za: Kubieniec 2021: 66).

Istotnym elementem zachowania narracyjnego nadawcy są ilustratory, które stanowią ikoniczny komentarz do przekazu werbalnego – najczęściej dostarczają dodatkowych informacji (Antas 2006: 46), a częstotliwość występowania ilustratorów ma wpływ na dynamikę wypowiedzi i jej wiarygodność (Osika 2008: 160). W literaturze przedmiotu wskazuje się, że zwiększona liczba gestów łączona jest z wyższą wiarygodnością i sugestywnością komunikatu (Orzechowski 2007: 72). Z badania przeprowadzonego przez Katarzynę Liber (2012: 145) wynika, że w kategorii kompetencja, zaangażowanie i szczerowość najlepiej ocenianymi przez odbiorców nadawcami są osoby, u których występuje wyrazista i płynna gestykulacja. Co ciekawe, działa to również w drugą stronę – chęć zwiększenia własnej wiarygodności przekłada się na zwiększenie liczby gestów, w tym ilustratorów (Orzechowski 2007).

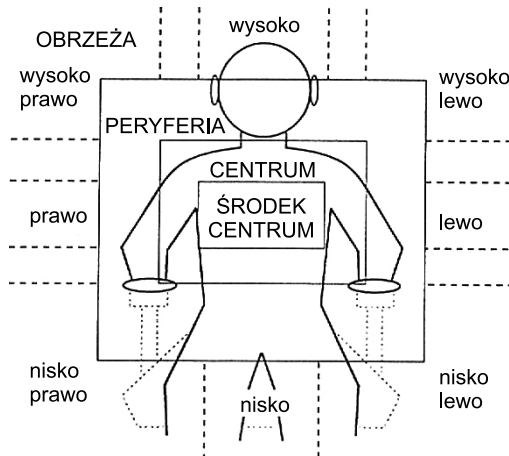
W ramach przedstawionej w niniejszym artykule analizy sprawdzono, w jaki sposób ofiary zbrodni wojennych wykorzystują gesty, przede wszystkim ilustratory, aby unaocznic odbiorcom swoje przeżycia. Analiza ta miała na celu ustalenie, w których fragmentach zeznania gestykulacja świadków jest najintensywniejsza, czyli – odwołując się do wypowiedzi Jolanty Antas – w których momentach świadkom zależy na tym, aby gestualnie uwypuklić znaczenie wypowiadanych słów i doprecyzować komunikat. Mając też na uwadze przywołane wyżej ustalenia z zakresu psychologii traumy, autorka badania przyjęła, że w przypadku relacji dotyczących zbrodni wojennych gestykulacja może stanowić bezpośrednie przełożenie zakodowanych obrazów i wrażeń pozbawionych linearnej narracji oraz aktywnie wspomagać werbalizację urazowych doświadczeń.

2. Opis badania i kategorie gestów

Celem przedstawionego badania było wyodrębnienie kategorii tematycznych występujących w zeznaniach składanych przez świadków i ofiary zbrodni wojennych, w których gestykulacja nadawców była najintensywniejsza, aby ustalić, które elementy urazowych wspomnień wymagają uzupełnienia o przekaz niewerbalny. Przedmiotem obserwacji były ilustratory z uwagi na to, że są to gesty towarzyszące wypowiedzi słownej, które są ikonicznym komentarzem do przekazu werbalnego, tym samym stanowią bezpośrednie przełożenie śladów pamięciowych urazowych zdarzeń przechowywanych w umyśle nadawcy. Materiałem wykorzystanym do analizy było 55 zeznań złożonych przez Bośniaków, Serbów i Chorwatów (łącznie

54 świadków) w sprawach dotyczących zbrodni wojennych w Bośni i Hercegowinie w latach 1991–1995, które sądzone były przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym dla byłej Jugosławii, jak również relacje zawarte w filmach dokumentalnych dotyczących wojny domowej w byłej Jugosławii. W toku analizy wyodrębniono 234 ilustratory, które podzielono na pięć kategorii tematycznych. Podczas oceny intensywności gestykulacji autorka przyjęła następujące założenia, które musiały być spełnione łącznie:

- 1) podczas relacjonowania jednego zdarzenia rozumianego jako niezależna jednostka narracyjna nadawca przejawia przynajmniej trzy gesty;
- 2) gest składa się z sekwencji przynajmniej trzech ruchów;
- 3) gest występuje w środku centrum lub centrum przestrzeni gestykulacyjnej zgodnie z podziałem przestrzeni gestykulacyjnej zaproponowanym przez Davida McNeilla (rys. 1).

Rys. 1. Podział przestrzeni gestykulacji według Davida McNeilla

Źródło: McNeill, za: Załazińska 2000: 51.

W dalszej części artykułu omówiono poszczególne kategorie na wybranych przykładach opatrzonych materiałem fotograficznym, pochodzącym z niektórych analizowanych zeznań. Z uwagi na prawny obowiązek ochrony wizerunku świadków ich twarze zostały zamazane.

2.1. Zachowanie oprawców

W analizowanych zeznaniach istotnym elementem narracji jest cytowanie wypowiedzi oprawców, które często okraszone są niewerbalną inscenizacją ich zachowania. Ofiary zbrodni nie tylko gestualnie odtwarzają zachowanie

osób, które się nad nimi znęcały, ale również przybierają groźną lub szyderczą mimikę oraz odpowiednio modułują głos, co unaocznia cynizm i okrucieństwo, z jakim traktowano cywilów i pojmanych żołnierzy. Przekaz niewerbalny służy również do prezentowania działań podjętych przez zbrodniarzy.

Material 1

Ooooo... bisurman żyje!¹

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne na podstawie nagrania udostępnionego w serwisie YouTube, wskazanego w wykazie źródeł pkt 7. Materiał wideo pochodzi z platformy REKOM sieci pojednania „Glas žrtava”.

W powyższym przykładzie świadek twierdzi, że wraz ze współwięźniami był bity do nieprzytomności. Cytuje on oprawcę i demonstruje jego reakcję na cucenie katowanych mężczyzn. Na twarzy świadka pojawia się ironiczny uśmiech, a ciało odtwarza szydercze zachowanie serbskiego żołnierza, który udawał zaskoczenie, że skatowani cywile jeszcze żyją. Twarz narratora skierowana jest ku dołowi, co pokrywa się z przekazem werbalnym – wedle słów zeznającego odgrywany przez niego żołnierz stał nad swoimi ofiarami, które leżały na ziemi.

Material 2

Jakaś siekiera była na trawie, on wziął tę siekiere i położył mi na czole

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne nagrania w serwisie YouTube, pkt 8 wykazu; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

¹ Tłumaczenie fragmentów wypowiedzi na polski – K.L.K.

Świadek relacjonuje sytuację, w której chorwacki żołnierz zmuszał bośniackich muzułmanów do przeżegnania się, a następnie maltretował tych, którzy nie potrafili tego zrobić prawidłowo. Na początku wskazuje miejsce, w którym znajdowała się przywołana w zeznaniu siekiera oraz gestem ilustruje jej wielkość. Następnie prawą ręką symbolicznie chwyta siekiere za rękojeść i demonstruje, w jaki sposób przyłożono mu ją do czoła, dopiero wtedy świadek cytuje słowa oprawcy.

Materiał 3

Teraz jak się pomylił, zetnął ci głowę

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne nagrania w serwisie YouTube, pkt 8 wykazu; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

Wykonuje on ostrzegawcze batuty, poruszając trzymanym w ręce wskaźnikiem góra–dół, a następnie wykonuje zamaszysty ruch, jakby naśladując ścinanie głowy siekiere. Prawdopodobnie gesty wykonane przez świadka nie oddają zachowania oprawcy, ten bowiem (co wiemy z poprzedniego zdania) trzymał w ręce siekiere, jednak ruchy rąk zeznającego świadczą o kategoryczności i bezwzględności żołnierza. W tym przypadku gesty stanowią ikoniczną ilustrację wspomnień świadka i oddają sposób, w jaki konceptualizował on zachowanie swojego oprawcy.

Materiał 4

Świecili latarkami: „niech wstanie ten, na kogo poświeciłem latarką i niech wyjdzie”

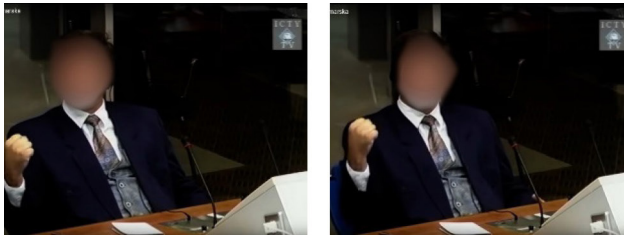
Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne nagrania w serwisie YouTube, pkt 12 wykazu; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

Świadek gestualnie pokazuje, w jaki sposób żołnierze wchodzili do pomieszczenia z uwięzionymi cywilami i świecili im latarkami w twarz – dłoń „trzymająca” latarkę uniesiona jest wysoko i wycelowana w symbolicznych więźniów, których zeznający umieszcza w przestrzeni komunikacyjnej. Następnie wyprostowana dłoń wykonuje kategoriyczny, wyprasający gest żołnierza wybierającego osobę, która zostanie niebawem rozstrzelana.

Material 5

Pociągnął mnie za włosy, obrócił, w lewo, w prawo...

..tak bardzo mocno

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne nagrania w serwisie YouTube, pkt 2 wykazu; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

W powyższym przykładzie zeznający opisuje, w jaki sposób znęcali się nad nim serbscy żołnierze. W swojej narracji przyjmuje perspektywę oprawcy, który chwycił go za włosy i szarpał na wszystkie strony – ręka świadka przemieszcza się gwałtownie w prawo, lewo, w górę i w dół, a na koniec płynnie przechodzi w demonstrację siły i zawziętości żołnierza, który szarpał go za włosy.

2.2. Wykonywanie rozkazów

Prawidłowe wykonywanie rozkazów było istotnym warunkiem przetrwania, gdyż wszelkie odstępstwa lub nieposłuszeństwo karane było bolesnym pobiciem. Byli więźniowie, relacjonując zdarzenia, które miały miejsce w obozach koncentracyjnych, często przywołują konkretne polecenia i prezentują je

niewerbalnie. Wykonywanie rozkazów było zawsze związane z bezpośrednią interakcją z oprawcami, tym samym były to niezwykle stresujące momenty, jednak świadkowie rzadko odwołują się do emocji, które im towarzyszyły – raczej koncentrują się na jak najprecyzyjniejszym przedstawieniu czynności, które musieli wykonać.

Material 6

Kazali nam spuścić głowy i położyć ręce tak... na oczy w ten sposób

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne nagrania w serwisie YouTube, pkt 15 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

Narrator opisuje sytuację, w której serbscy żołnierze kazali bośniackim jeńcom wsiąść do autobusu, a następnie zasłonić oczy. Świadek spontanicznie ilustruje sposób, w jaki Bośniacy mieli zakryć twarz – ręce mieli trzymać tak, by nie widzieli, dokąd są wywożeni i którą trasą przemieszcza się autobus. Gest wykonany przez świadka uzupełnia wypowiedź słowną, w której nie został przedstawiony sposób zasłaniania oczu.

Material 7

Przy czym głowa miała być spuszczone w dół, a ręce musiały być na plecach

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne nagrania w serwisie YouTube, pkt 10 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

Świadek relacjonuje, w jaki sposób miała się przemieszczać kolumna pojmanych cywilów. Z wypowiedzi słownej wynika, że mężczyźni musieli trzymać ręce na plecach i głowy spuszczone w dół. Z przekazu niewerbalnego

jednak jasno wynika, że kluczowe było maksymalne spuszczenie wzroku, co świadek podkreśla prostopadłym ruchem palca w dół. Gest ten może się wydawać nietypowy, gdyż można by raczej oczekiwać, że zeznający wykona stosowny ruch głową. Jednak jak wynika z dalszej części jego wypowiedzi, spuszczone w dół głowa była w tamtej chwili kluczowa, gdyż osoby, które nie wykonały prawidłowo rozkazu, były maltretowane przez żołnierzy, dlatego świadek największy nacisk kładł właśnie na gestualne przedstawienie sposobu, w jaki pojmami mieli trzymać głowy.

Material 8

To był dla nas znak, że mamy mieć głowy jak najbardziej spuszczone w dół (i ręce na plecach)

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne nagrania w serwisie YouTube, pkt 10 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

Zeznający na początku wykonuje poziomy gest, którym sygnalizuje, że pobicie współpojmanych było dla pozostałych jasnym znakiem, że z żołnierzami nie ma dyskusji i że głowa ma być maksymalnie spuszczone w dół. Wypowiadając te słowa, świadek wykonuje „siekający” ruch dłoni z góry do dołu, a dopiero na koniec pokazuje głową, jaka była wymagana postawa ciała.

Material 9

Kazał nam wziąć wiadro z wodą i sphukać tę krew...

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne nagrania w serwisie YouTube, pkt 4 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

W przykładzie 9 świadek relacjonuje, w jaki sposób żołnierze kazali więźniom usuwać krew ofiar z posadzki dziedzińca – ikonicznie chwyta znajdujące się na dole wiadro z wodą i chlusta jego zawartością. Z dalszej części zeznania wynika, że splukanie plam krwi nie dało oczekiwanego rezultatu, dlatego więźniom kazano usuwać ją za pomocą piasku. Świadek rękoma demonstruje, jak rozprowadzali piasek i wklepywali go w podłoże, aby wsiąknęła w niego znajdująca się na ziemi krew. W przykładzie 10 gestykulacja stanowi precyzyjne dopełnienie informacji zawartych w komunikacie słownym.

Material 10

...kazali wziąć piasek i rozrzucić po tej krwi, żeby to wsiąkło...

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne nagrania w serwisie YouTube, pkt 4 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

2.3. Działania podjęte przez świadków

Świadcami zbrodni wojennych są zwykle osoby, którym udało się przeżyć sytuacje ekstremalnie niebezpieczne – najczęściej cudem uniknęli śmierci. Opis podjętych przez nich działań ma kluczowe znaczenie dla wiarygodności ich zeznań i ewentualne wymierzenie sprawiedliwości sprawcom.

Material 11

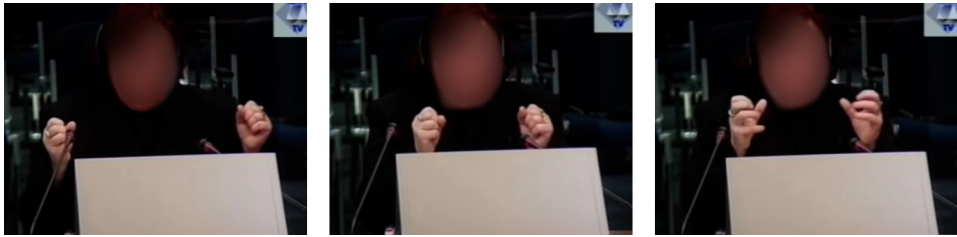
Kiedy zbliżyłem rękę do oczu i powoli ściągnąłem opaskę...

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne nagrania w serwisie YouTube, pkt 15 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

W takich momentach relacji słownej świadkowie posiłkują się gestami, aby precyzyjnie oddać czynności, które wykonali. Nierzadko były to bardzo ostrożne, precyzyjne ruchy, które zeznający prezentują głównie niewerbalnie, lub wręcz przeciwnie – gwałtowne działania podjęte w desperacji i przyplwywie wewnętrznej siły.

Narrator, wypowiadając te słowa, podnosi rękę w górę i od spodu kciukiem unosi opaskę, którą w opisywanym momencie miał na oczach, następnie unosi wzrok w górę. Gest jest dość specyficzny – nie jest to typowe ściągnięcie opaski. Jako że w relacjonowanej sytuacji narrator nie wiedział, gdzie się znajduje i gdzie są oprawcy, opaskę musiał najpierw uchylić, aby rozeznąć się w sytuacji i ewentualnie szybko wycofać się z tego ruchu. Po zdjęciu opaski świadek spogląda w górę, co pokrywa się z treścią jego relacji, leżał bowiem dłuższy czas na ziemi, udając martwego.

Material 12

Wzięłam niemowlę i zebrałam całą siłę [...]

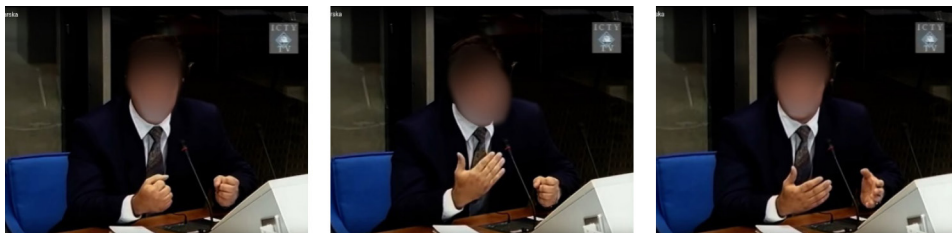
...niosłam niemowlę, przedzieralam się przez tłum...

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne nagrania w serwisie YouTube, pkt 6 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

Zeznająca na początku zaciska pięści symbolizujące siłę, którą zebrała w sobie, aby podjąć próbę wydostania się z obozu dla ludności cywilnej. Następnie demonstruje, w jaki sposób chwyciła niemowlę i z jaką determinacją próbowała pokonać tłum. Narratorka trzyma ramiona blisko ciała jak osoba, która z dzieckiem na rękach przechodzi przez stłoczonych w jednym miejscu

ludzi. Wyciągnięte wprzód dłonie symbolizują drogę, którą musiała sobie torować, aby wydostać się z opisywanego tłumu wzburzonych ludzi. Motyw siły, która była motorem działania, pojawia się również w innych zeznaniach.

Material 13

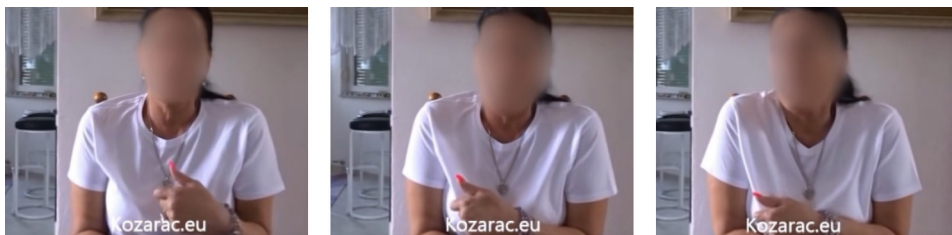

I w tym napadzie szalu wbiegłem po schodach... udało mi się...

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne nagrania w serwisie YouTube, pkt 2 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

Zaciśnięte pięści świadka stanowią dopełnienie przekazu słownego – „napad szalu” należy rozumieć jako gniew, który pchnął go do działania, czyli ucieczki z miejsca tortur. Z gestykulacji wynika również, że aby uciec, świadek musiał wbiec po schodach (dłoń wskazuje kierunek w górę), a samo wydostanie się z opisywanego pomieszczenia było dla mężczyzny niewiarygodnym osiągnięciem – w niedowierzaniu rozkłada dłonie i stwierdza: „udało mi się”.

Material 14

Krzyczałyśmy. Nie oddałyśmy dzieci...

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne nagrania w serwisie YouTube, pkt 17 w wykazie; autor: Nijaz-Caja Huremović, Kozarac.eu

Świadek relacjonuje sytuację, w której żołnierze zebrali w jednym miejscu cywilów i próbowali rozdzielać rodziny, w tym dzieci od matek. Narratorka rękoma pokazuje, że wraz z innymi kobietami przytulała dziecko z całych sił, aby uchronić je przed żołnierzami. Pod koniec gestu

kobieta nieznacznie podnosi ramiona i odsuwa tułów jak osoba, która chce swoim ciałem zasłonić dziecko. Na twarzy świadka cały czas maluje się grymas przerażenia i desperacji.

Material 15

Sprawdziłem, czy mogę to zdjąć z rąk albo rozerwać (zdjąłem) i znowu nałożyłem na ręce

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne na podstawie nagrania w serwisie YouTube, pkt 11 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

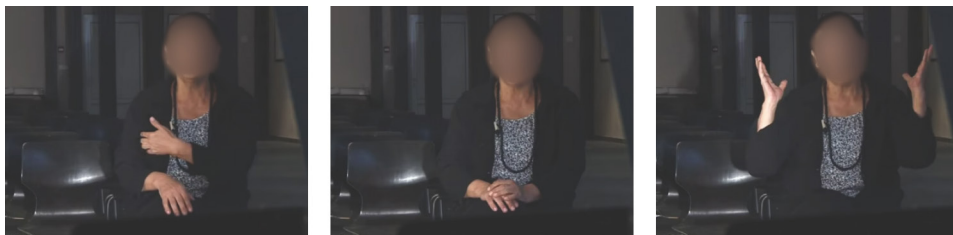
W powyższym przykładzie świadek, który cudem przeżył masakrę w Srebrenicy, opisuje, w jaki sposób udało mu się uwolnić z więzów, choć znajdował się na terenie kontrolowanym przez żołnierzy. Na początku umieszcza ręce za plecami i wykonuje nieznaczne ruchy, jakby sprawdzając, czy uwolnienie dłoni jest możliwe, przy jednoczesnej świadomości, że każdy, nawet niewielki ruch może zostać dostrzeżony przez strażników i kosztować go życie. Gdy świadek stwierdza, że uwolnienie dłoni faktycznie się powiodło, jego ręce wracają do przodu, po czym znów je umieszcza za plecami i pokazuje, że prowizorycznie założył sznurek, aby żaden z oprawców nie zauważył, że udało mu się go zdjąć. Powyższa gestykulacja bardzo szczegółowo i sugestywnie dopełnia kluczowy moment zeznania, co świadczy o tym, że uwolnienie się z więzów było dla świadka ważnym i stresującym przeżyciem.

2.4. Opis obrażeń

Obrażenia będące skutkiem brutalnego i niehumanitarnego traktowania są przez świadków opisywane dość lakonicznie – zeznający rzadko odwołują się do swoich uczuć i bólu, którego doświadczyli. Opisy ograniczają się zwykle do stwierdzenia, które części ich ciała były okaleczone i jakie były fizyczne skutki znęcania się, a przekaz słowny zwykle uzupełniany jest gestami, za pomocą których zeznający wskazują konkretne miejsca. Punktem odniesienia jest zawsze ich ciało, niezależnie od tego, czy opisują swoje, czy cudze obrażenia.

Material 16

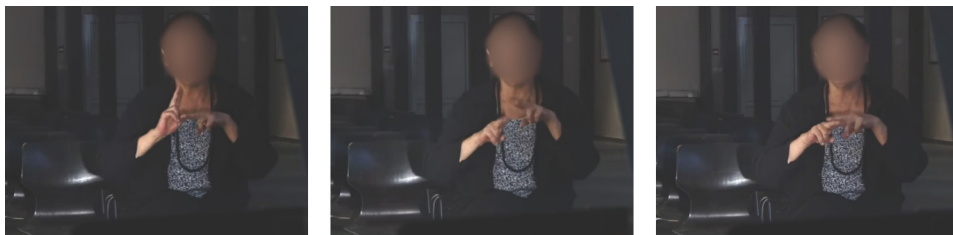

Siniaki miałam czarne jak mój sweter, a głowa taka... (szerokości ramion)

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne na podstawie nagrania w serwisie YouTube, pkt 1 w wykazie; autorzy: Mirzet Lokmić, Azra Mešić; materiał emitowany w RTVTK w 2020 r.

W trzech krótkich ruchach rąk narratorka demonstruje, jak wyglądało jej ciało po dotkliwym pobiciu. Pierwszy gest wskazuje na ciało i jednocześnie sweter, którego kolor posłużył za punkt odniesienia w opisie rozmiarów obrażeń. Następnie spontanicznie rozkłada ramiona, informując o tym, jak wyglądała jej twarz i głowa. Gest ten istotnie wyprzedza przekaz werbalny, gdyż dopiero na koniec wypowiedzi dodaje, jak rozległa była opuchlizna, która pojawiła się wskutek pobicia.

Material 17

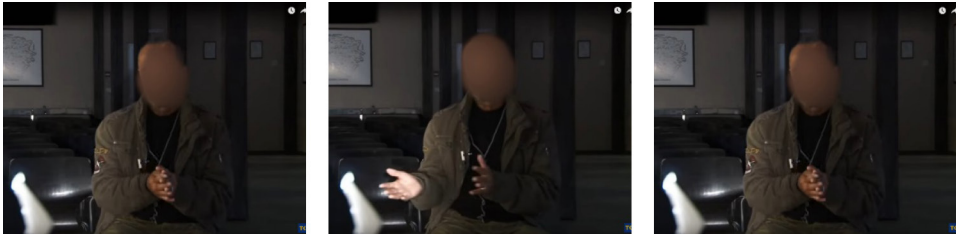

Na głowie miałam guzy jak ogórki

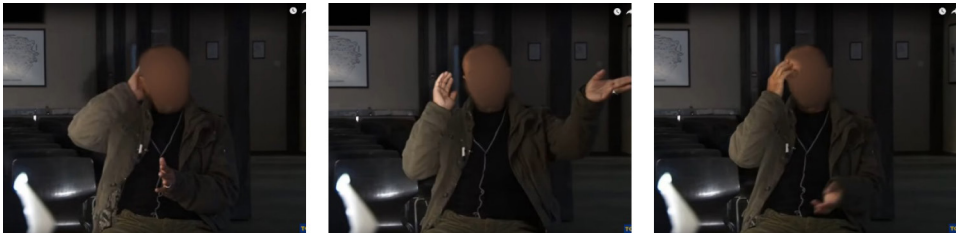
Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne na podstawie nagrania w serwisie YouTube, pkt 1 w wykazie; autorzy: Mirzet Lokmić, Azra Mešić; materiał emitowany w RTVTK w 2020 r.

Świadek wykonuje naprzemienne ruchy rąk, kładąc palce jednej ręki na palcach drugiej i odwrotnie. Choć w warstwie werbalnej narratorka informuje tylko, że guzy na głowie były (wielkości, kształtu) ogórków, przekaz niewerbalny wskazuje, że guzów było bardzo dużo – praktycznie jeden na drugim.

Material 18

W tym momencie, kiedy odwróciłem się plecami...

... coś mnie uderzyło w głowę, przewróciłem się na drugą stronę i uderzyłem czołem w kant
 Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne z nagrania w serwisie YouTube, pkt 5 w wykazie; materiał należący do RTVTK.

Świadek relacjonuje sytuację, w której został niespodziewanie zaatakowany przez swojego przyjaciela. Na początku nieznacznie odchyła tułów, jakby symbolicznie odwracając się tyłem do osoby, o której mówi, a dłonie ma złożone przed sobą, co wskazuje na spokój i pewność, że nic złego się nie stanie. Jako że cios w głowę był dla niego sporym zaskoczeniem, na twarzy świadka maluje się zdziwienie i ból wywołane nieoczekiwanym uderzeniem i upadkiem.

Material 19

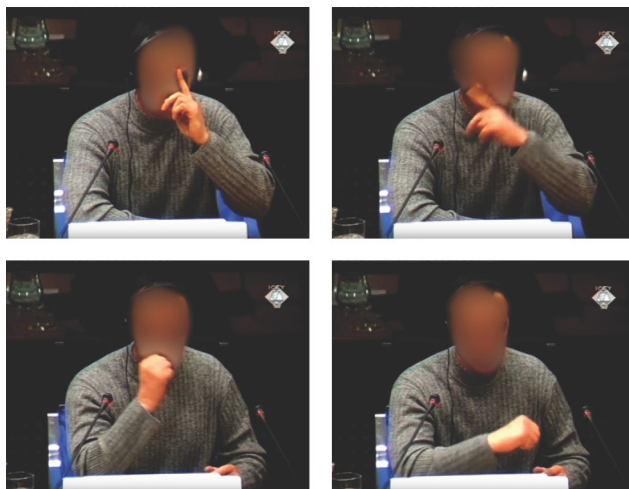
Widziałem, że ma wycięty znak krzyża nożem

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne z nagrania w serwisie YouTube, pkt 13 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

Składający zeznania niewerbalnie przełącza się z własnej perspektywy na perspektywę ofiary, której żołnierze wycięli na czole znak krzyża. Na początku świadek sygnalizuje, że widział siedzącą postać, a następnie na swoim czole kreśli krzyż – palce przesuwają się z góry do dołu i z lewej do prawej. Z przekazu słownego nie wynika, że znak krzyża został wycięty na czole ofiary – taka informacja pojawia się tylko gestualnie.

Motyw wyciętego na czole krzyża pojawia się też w innych zeznaniach. W przykładzie 20 świadek również kreśli na swoim czole znak krzyża, a następnie wykonuje gwałtowny, tnący ruch dłoni, która symbolicznie trzyma za rękojeść nóż. Warto zwrócić uwagę, że świadek nie pokazuje „ostrza”, o którym mówi. Jego gest oddaje raczej sposób, w jaki zraniono ofiarę – mianowicie ruch wykonany przez zeznającego wskazuje, że żołnierz dokonał okaleczenia pod wpływem impulsu, zamaszystymi ruchami.

Material 20

Wyciął mu krzyż na czole, ostrzem noża

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne z nagrania w serwisie YouTube, pkt 3 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

Material 21

I nóż, wojskowy nóż, przyłożyli mi pod brodę

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne z nagrania w serwisie YouTube, pkt 13 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

W powyższym przykładzie świadek relacjonuje sytuację, w której żołnierze cięli go nożem i bili kolbą karabinu. Przyłożony prostopadłe do szyi palec symbolizuje nóż, który był narzędziem tortur. Zeznający doprecyzowuje, że był to nóż wojskowy, a następnie wsuwa nóż jeszcze głębiej pod brodę i nieznacznie odchyła twarz jak osoba, która próbuje uciec przed ostrzem. Powyższy przykład stanowi potwierdzenie tezy, że gesty nie są ilustracją rzeczy, tylko ilustracją mentalnego wyobrażenia o nich – zachowanie gestualne świadka koncentruje się na sposobie użycia noża (przyłożenie go do szyi i podcinanie gardła), a nie na jego kształcie, rozmiarze czy rodzaju. O ile w przykładzie 20 nóż został przedstawiony z perspektywy sprawcy (osoby trzymającej nóż), w przykładzie 21 nóż został pokazany jako narzędzie, które miało styczność z ciałem ofiary i którego użyto, aby zadać ból.

2.5. Opis sytuacji i miejsc

Pomiędzy nadawcą a odbiorcą istnieje niewerbalna przestrzeń interakcji, w której umownie umiejscowione są zjawiska, osoby i przedmioty opisywane w komunikacie słownym. Przestrzeń interakcji umożliwia przedstawienie relacji pomiędzy składowymi komunikatu oraz sposobu, w jaki nadawca oddziaływał na nie lub one oddziaływały na niego. Szczegółowy opis zdarzeń, w których uczestniczyli świadkowie oraz miejsc, w których przebywali, stanowi istotny element każdego zeznania. Jako że przekaz niewerbalny stanowi holistyczne przełożenie myśli i wspomnień nadawcy, gesty towarzyszące zeznaniu są wyrazem zakodowanych w umyśle świadka informacji. Z perspektywy ofiar zbrodni wojennych niezwykle istotne jest, aby odbiorcy (w tym wypadku przedstawiciele organów procesowych) dobrze zrozumieli przedstawiane w zeznaniu zdarzenia i sytuacje.

Material 22

On szedł z przodu, dwóch żołnierzy z boku i my

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne z nagrania w serwisie YouTube, pkt 16 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

Narrator prezentuje, w jaki sposób on i drugi więzień byli eskortowani przez żołnierzy. Zachowania gestualne dopełniają dokładny opis zachowań agresora i więźniów obozu koncentracyjnego: jeden z żołnierzy szedł na przodzie, dwóch obstawiało boki, a więźniowie podążali za pierwszym z nich. Prawdopodobnie żołnierze idący z boku trzymali osoby, które prowadzili, na co wskazują zwinięte w pięść dłonie świadka.

Material 25

Že mamy się obrócić w lewo w stronę zbrocza

...i wystąpić dwa–trzy kroki

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne z nagrania w serwisie YouTube, pkt 10 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

Świadek opisuje sytuację, w które oprawcy doprowadzili pojmanych cywilów do stromego zbocza. Narrator w pełni wykorzystuje gestykulację, aby zobrazować ruchy wykonywane na polecenie żołnierzy oraz stromość zbocza, przy którym postawiono pojmanych. Przysuwające i oddalające się od siebie dłonie pokazują, że ostatnie wykonane kroki były bardzo ostrożne – dokładnie takie, jakie wykonuje człowiek stojący nad przepaścią.

Material 26

Kiedy nas puścili do wc (wtedy wyciągali ludzi). Kogo chwycili za ramię, ten szedł na lewo
 Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne z nagrania w serwisie YouTube, pkt 12 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

Zeznający przedstawia, w jaki sposób żołnierze wybierali ofiary, które były rozstrzeliwane. Prawą ręką wskazuje, że przy wychodzeniu z pomieszczenia, w którym przebywali, niektórzy więźniowie byli chwytni przez żołnierzy, co ilustruje zwinęta w pięść ręka wyciągająca symbolicznego więźnia. Następnie świadek wskazuje miejsce, do którego prowadzono przyszłe ofiary – było to pomieszczenie znajdujące się po lewej stronie korytarza, którym przemieszczali się więźniowie.

Material 27

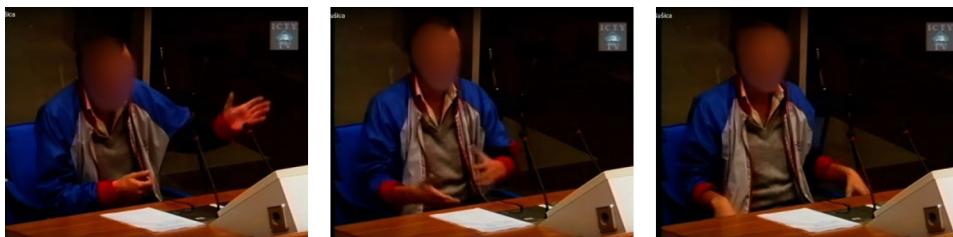
Narzucali mi kurtkę na głowę, gdy mnie prowadzili do biura, a z biura od razu do pokoju
 Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne z nagrania w serwisie YouTube, pkt 18 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

Świadek wykonuje ruch dłoni, jakby narzucał komuś kurtkę na głowę. Następnie dłoń jednoznacznie wskazuje kierunek w dół i w górę. Choć w przekazie słownym nie ma informacji o tym, gdzie znajdowały się poszczególne pomieszczenia, czyli biuro, w którym go przesłuchiowano, oraz pokój, w którym był przetrzymywany, z warstwy niewerbalnej jasno wynika, że biuro znajdowało się na dole (najprawdopodobniej w piwnicy), a pomieszczenie więźniów na wyższych kondygnacjach opisywanego budynku.

Szczegółowy rozkład pomieszczeń, wyrażany głównie gestualnie, jest istotnym elementem niemal każdego zeznania, co pokazuje, że topografia miejsc, w których przebywali świadkowie, została dobrze osadzona w ich wspomnieniach. Jako że gesty są bezpośrednim przełożeniem myśli na komunikat, pojawiają się one zawsze, gdy zeznający chce zilustrować miejsce, które widział i w którym przebywał.

Material 28

Wprowadzili mnie do biura i usiedliśmy przy biurku...

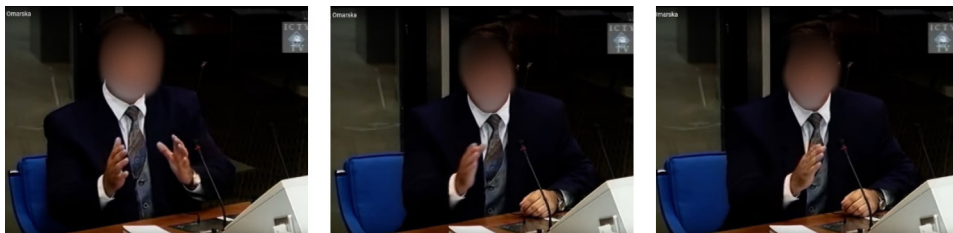
Otworzył szufladę i wyciągnął dokument

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne na podstawie nagrania w serwisie YouTube, pkt 7 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

Narrator, opowiadając o swojej wizycie u pełniącego funkcję administracyjną znajomego Serba, wskazuje, w którym miejscu znajdował się gabinet urzędnika (choć nie wyraża tego werbalnie), następnie symbolicznie zasiada przy biurku. W dalszej części wypowiedzi świadek odgrywa rolę rozmówcy

– rozsiada się w fotelu jak osoba postawiona wyżej w relacji hierarchicznej, otwiera szufladę znajdującą się po jego stronie biurka i chwytą w dłonie wyjęty z niej dokument.

Material 29

Drzwi były otwarte na tyle... na ile pamiętam... były przymknięte

Źródło: Zrzuty ekranu; opracowanie własne na podstawie nagrania w serwisie YouTube, pkt 2 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

Świadek próbuje doprecyzować, na ile otwarte były drzwi, przez które udało mu się uciec z sali tortur. Na początku obiema rękami pokazuje szerokość rozwarcia drzwi, następnie delikatnym ruchem prawej dłoni demonstruje, że drzwi były przymknięte. Co istotne, informacja o tym, jak wyglądało wyjście z pomieszczenia, z którego uciekł świadek, pojawia się dopiero w późniejszym fragmencie zeznania.

Material 30

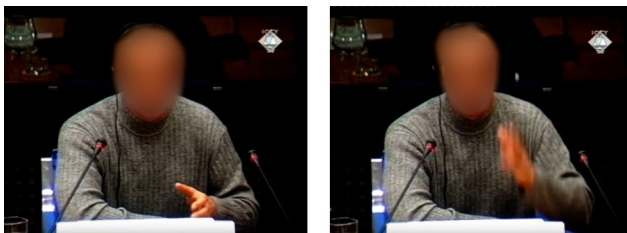
Przy wejściu, kiedy wpadłem przez drzwi...

Źródło: Zrzuty ekranu; opracowanie własne na podstawie nagrania w serwisie YouTube, pkt 2 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

Z powyższej gestykulacji jasno wynika, że świadkowi udało się uciec przez uchylone drzwi. Ręce zeznającego zamachują się jak u osoby, która bierze rozbieg, a następnie zbliżają i przesuwają dynamicznie do przodu, co wska-

zuje, że wpadł on z impetem w przejście i wybiegł przez uchylone drzwi do drugiego pomieszczenia. Stopień rozwarcia drzwi jest o tyle istotny, że jak sam świadek podkreśla – cudem udało mu się uciec i uniknąć dalszych tortur.

Material 31

A on upadł...

Źródło: Zrzuty ekranu; opracowanie własne na podstawie nagrania w serwisie YouTube, pkt 3 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

Świadek, opisując sposób znęcania się nad jednym ze współwięźniów, wykonuje szybki, siekący ruch dłoni z góry na dół i wskazuje, że zraniony przez żołnierzy mężczyzna upadł gwałtownie (zwałił się jak kłoda) po tym, jak zadano mu bolesne rany. O obrażeniach mężczyzny świadczy też kolejny gest, którym świadek sygnalizuje, że twarz ofiary zalana była krwią. Pokrywa się to z wcześniejszym fragmentem zeznania, w którym padło stwierdzenie, że ofierze wycięto nożem znak krzyża na czole.

Material 32

...cały zakrwawiony

Źródło: Zrzuty ekranu; opracowanie własne na podstawie nagrania w serwisie YouTube, pkt 3 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

Material 33

Wziął zapalniczkę, podpalił firanę...

...i poszedł jeszcze w kilka miejsc...

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne na podstawie nagrania w serwisie YouTube, pkt 14 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

Narratorka opisuje sposób, w jaki żołnierze podpalili dom jej syna. W prawej dłoni ikonicznie trzyma zapalniczkę, która została użyta do podłożenia ognia. Ręka świadka wędruje w różne miejsca, oddając zachowanie sprawcy, który świadomie wywołuje pożar. Narratorka podnosi się i naciąga wraz z wyciągniętą ręką, tym samym całym swoim ciałem ilustruje zapałętą sytuację. Sposób podpalenia domu, jaki zaprezentowała zeznająca, wskazuje, że sprawca działał taktycznie, beznamyślnie i z pełną premedytacją: jego ruchy są spokojne i cyniczne.

Material 34

Jeden wziął bombę i wrzucił mojemu synowi...

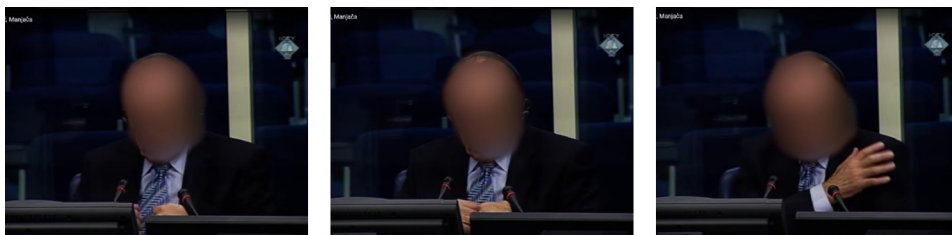

...do takiego małego pokoju...

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne na podstawie nagrania w serwisie YouTube, pkt 14 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

Przekaz niewerbalny stanowi doskonale uzupełnienie wypowiedzi świadka, bowiem gestualnie przedstawiono, skąd żołnierz wziął rzeczoną bombę (prawdopodobnie granat) i w jaki sposób wrzucił do pomieszczenia, które zeznająca na koniec również ilustruje rękoma jako ciasne pomieszczenie, w którym materiał wybuchowy wyrządził zapewne duże szkody.

Material 35

Zakładaliśmy marynarki, bo jak biją, to mniej boli (niż na gołe ciało)

Źródło: Zrzuty ekranu: opracowanie własne na podstawie nagrania w serwisie YouTube, pkt 9 w wykazie; platforma REKOM, sieć pojednania „Glas žrtava”.

Świadek ilustruje wypowiedziane słowa, przyciągając poły marynarki i kurcząc całe ciało jak człowiek, który wie, że zaraz otrzyma ciosy. Następnie zeznający poklepuje się po ramieniu jak po obolałym miejscu, w które został uderzony.

3. Podsumowanie

Na podstawie przeprowadzonej analizy wyodrębniono pięć zasadniczych kategorii tematycznych gestów, które przejawiają ofiary zbrodni wojennych podczas składania zeznań: gesty oddające zachowanie oprawców, ilustrujące sposób wykonywania rozkazów, gesty, za pomocą których świadkowie

przedstawiają obrażenia odniesione przez nich samych i przez inne osoby, gesty demonstrujące działania podjęte przez świadków, a także miejsca, zdarzenia, zachowania i relacje między poszczególnymi elementami opisywanego zdarzenia. Wszystkie przedstawione gesty nieznacznie wyprzedzały wypowiedane przez świadków słowa.

Inscenizacje zachowań oprawców, które świadkowie wyrażają gestualnie i mimicznie, mają oddać całe okrucieństwo i bezwzględność osób, które znęcały się nad bezbronnymi ludźmi. W tym przypadku przekaz niewerbalny stanowi uzupełnienie złożonego zeznania, bowiem samymi słowami trudno oddać bestialstwo, z jakim zetknęli się świadkowie. Bez przekazu niewerbalnego komunikat zawierałby wyłącznie fakty, bowiem w warstwie słownej świadkowie podają tylko konkretne dane, suche informacje odarte z uczuć, które towarzyszyły nadawcy podczas relacjonowanych zdarzeń – przeszłe i obecne emocje, okrucieństwo i zło, którego doświadczyły ofiary ze strony oprawców, widoczne są dopiero w zachowaniu zeznających. Komunikat niewerbalny pomaga oddać przede wszystkim strach, jaki towarzyszył świadkom podczas wykonywania rozkazów, co może świadczyć o tym, że zeznającym łatwiej jest pokazać niż opisać traumogenną sytuację. Gestykulacja jest też intensywniejsza podczas relacjonowania kluczowych dla losu świadków działań, które umożliwiły im ucieczkę lub zmianę ich położenia. Przekaz niewerbalny służy doprecyzowaniu wykonanych czynności lub uzasadnieniu podjętej decyzji, co jest kluczowe dla właściwego zrozumienia sytuacji przez odbiorców zeznania. Gesty wspomagają również przekaz dotyczący obrażeń, których doznały ofiary zbrodni wojennych. I choć w warstwie werbalnej informacje o doznanych urazach są dość lakoniczne, w zachowaniu niewerbalnym świadków odkryć można ikoniczny obraz cierpienia oraz siły i bezwzględności oprawców. Ciało świadka jest również punktem odniesienia dla opisu obrażeń, które zostały zadane innym ludziom. Ponadto, relacjonując przeżyte zdarzenia, świadkowie odtwarzają relacje przestrzenne między uczestnikami zdarzenia, przedmiotami lub obiektami. Precyzyjnie wskazują rozkład pomieszczeń na linii góra–dół, lewo–prawy oraz oddają trudne do opisu szczegóły dotyczące zastanej rzeczywistości, przemieszczania się czy pomniejszych czynności wykonywanych przez nich lub innych uczestników sytuacji.

Z powyższe analizy wynika, że przekaz niewerbalny stanowi wsparcie dla werbalizacji urazowych wspomnień – pomaga świadkom zbrodni wojennych zobrazować to, co trudno im ubrać w słowa. Odwołując się znów do słów Jolanty Antas, można stwierdzić, że ofiarom zbrodni wojennych samo nazywanie okrucieństwa nie wystarcza, trzeba je jeszcze pokazać, gdyż trudno oddać słowami to, czego nie da się objąć umysłem – niewyobrażalne cierpienie.

Literatura

- Antas J. (2006): *Gesty – obrazy pojęć i schematy myśli*. [W:] *Ikoniczność znaku: słowo – przedmiot – obraz – gest*. Red. E. Tabakowska. Kraków, s. 181–212.
- Brocki M. (2001): *Język ciała w ujęciu antropologicznym*. Wrocław.
- Gawinecka M., Łucka I., Cebella A. (2008): *Pamięć zdarzeń traumatycznych*. „Psychiatria”. T. 5, nr 2, s. 65–69.
- Klasyfikacja zaburzeń psychicznych i zaburzeń zachowania ICD-10. Opisy kliniczne i wskazówki diagnostyczne* (2000). Red. tłum. S. Pużyński, J. Wciórki. Kraków–Warszawa.
- Knapp M.L., Hall J.A. (1997): *Komunikacja niewerbalna w interakcjach międzyludzkich*. Przekład A. Śliwa. Wrocław.
- Kubieniec D (2021): *Komunikacja niewerbalna i wykorzystanie gestów w sporcie*. „Media – Kultura – Komunikacja Społeczna”. T. 2, nr 16, s. 65–76.
- Liber K. (2012): *Thumacz jako niewerbalny kłamca? Problem niewerbalnej wiarygodności tłumacza jako nadawcy komunikatu*. „Lingua ac Communia”. Vol. 22, s. 137–168.
- Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych (ICD-10)* (2008). T. I.
- Orzechowski S.W. (2007): *Komunikacja niejęzykowa a wiarygodność*. Lublin.
- Osika G. (2008): *Komunikacja niewerbalna*. „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Seria: Organizacja i Zarządzanie” z. 43, nr kol. 1777, s. 147–167.
- Szpak A. (2010): *Karanie zbrodni wojennych*. „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” z. 1, s. 13–29.
- Zalazińska A. (2000): *Schematy myśli wyrażane w gestach: gesty metaforyczne obrazujące abstrakcyjne relacje i zasoby podmiotu mówiącego*. Kraków.
- Zawadzki B., Strelau J. (2008): *Zaburzenia pourazowe jako następstwo kataklizmu*. „Nauka” nr 2, s. 47–55.

Przywołane materiały filmowe

- <https://www.youtube.com/watch?v=HKxhVGpeWfo>
- https://www.youtube.com/watch?v=U2j_vx_uVXw
- <https://www.youtube.com/watch?v=VweVRRShzE0>
- https://www.youtube.com/watch?v=C65B_iNmLbE
- <https://www.youtube.com/watch?v=J699czyI33k>
- <https://www.youtube.com/watch?v=dRMwJx1pGoY&t=115s>
- <https://www.youtube.com/watch?v=vFis2UPGo7Y>
- <https://www.youtube.com/watch?v=axV6Kl-X8mw>
- <https://www.youtube.com/watch?v=QM2Eh4aFUqk>
- <https://www.youtube.com/watch?v=gWlhrX2k9MM>
- <https://www.youtube.com/watch?v=RGWVhqEmSY0>
- <https://www.youtube.com/watch?v=y15lgzNeD2c&t=2s>
- https://www.youtube.com/watch?v=L5ypr1S0_1o
- https://www.youtube.com/watch?v=6AY1bkI_nw8
- <https://www.youtube.com/watch?v=noS55J5zRDI>
- https://www.youtube.com/watch?v=SPD_KMQQBfo&t=457s
- <https://www.youtube.com/watch?v=sznPHj0qAu4&t=1038s>
- <https://www.youtube.com/watch?v=ytWzGRYR3dY>

